

1. ÚVOD

Sídelní struktura je z definičního hlediska velice komplexní pojem. V užším slova smyslu lze pod sídelní strukturou rozumět pouze specifické zastoupení různých velikostních kategorií sídel či obcí v rámci daného území. Toto je však neúplné a jen velice málo prostorové chápání tohoto pojmu. Komplexní popis sídelní struktury nutně zahrnuje vedle zmíněné složky vertikální stratifikace sídel i složku prostorovou, akcentující horizontální vazby a interakce mezi jednotlivými prvky sídelní struktury. Stejně tak musí být analýza sídelní struktury citlivá k neprostorovému společenskému kontextu.

Dle Hampla (2005) funguje společnost jako struktura, která zprostředkovává vztah mezi lidmi a geografickým prostředím. Společnost jednak integruje jednotlivá individua do fungujícího sociálního systému, jednak koordinuje činnost lidí ve vztahu k okolnímu prostředí. Postupně se vytváří vnitřní a vnější struktura společnosti. Vnitřní struktura je de facto sociálním systémem, tj. souborem lidí a jejich vzájemných vztahů. Vnější struktura společnosti vzniká jako výsledek interakce společnosti a prostředí. Jde tedy o strukturu osídlení v jejím širokém pojetí – strukturu sociálně-geografickou.

Předmětem studie tedy není sídelní struktura sama o sobě, ale spíše dynamický a proměnlivý komplex funkčních sídelních vztahů propojujících v různé kvalitě a intenzitě jednotlivá místa zkoumaného území do uceleného systému.

Sídelní vztahy jsou pochopitelně spojeny s fyzickou strukturou sídel a jejich historickým utvářením, ve specifických geografických podmínkách (poloha sídla), které ovlivňují dynamiku jejich růstu, později v kontextu ekonomického vývoje diferenciaci odvětvové struktury. Uspokojování potřeb lidí (obyvatel) vyplývá mimo jiné z předpokladů území ke stabilizaci rozhodujících stavebních fondů, a jejich rozšiřování nebo restrukturalizaci (bydlení, práce, relaxace, a stále silněji akcentované vzdělání, zdravotní a sociální péče). Vztahy mezi sídly jsou pak uskutečňovány po dopravních cestách (s vlastní významovou hierarchií), opět historicky utvářených. Základní směry spojující sídla s obdobným významem, včetně širšího kontextu regionálního a celostátního jsou prakticky stabilizované (na tom nic nemění záměry na zlepšování tras na přímější, kvalitnější, rychlejší).

1.1 VÝCHODISKA ANALÝZY SÍDELNÍHO SYSTÉMU

Výzkum sídelní struktury, resp. sídelního systému je z metodologických a epistemologických hledisek poměrně volně definovaný. Náhledy na zkoumání sídelní struktury a sídelních vazeb se v průběhu posledních 200 let ztatečně vyvíjely, a to právě směrem k vyššímu důrazu na popis sídelních (inter-urbánních) vztahů a na zachycení sídelního systému jako výsledku komplexního působení společenských, ekonomických a politicko-plánovacích procesů. Současný sídelní výzkum je tak v ryze metodologické rovině kombinací tzv. morfologických přístupů (akcentují vertikální sídelní vztahy) a přístupů vztahových (preferují analýzu horizontálních vztahů).

Analýzy sídelní struktury a sídelních vztahů musí nutně respektovat některá základní východiska, resp. výzkumná omezení. V první řadě jsou sídelní analýzy závislé na zvoleném měřítku (scale-dependency) – velikost zkoumaného území do jisté míry formuje podrobnost analýzy a zprostředkovaně ovlivňuje výběr vhodných datových zdrojů, metod a analytických nástrojů. Řada analytických výstupů je platných právě a pouze v určitém měřítku. Snaha o interpretaci procesů na mikroúrovni obcí na základě znalosti procesů mezo či makroregionálního měřítku může vést k nepravdivým a zavádějícím výsledkům. Předkládaná studie se pohybuje nejčastěji na mezoregionální a mikroregionální měřítkové úrovni předpokládající již relativně podrobný a datově saturovaný vhled do problematiky sídelního systému.

Dále platí, že analýzy sídelní struktury/systému patří mezi typy výzkumů náročných na datové zdroje. Vzhledem k měřítku výzkumů jsou zpravidla využívána tzv. sekundární data, nejčastěji různé typy oficiálních statistických informací, a to většinou v kvantitativní podobě. Výzkum

sídelních systémů tak obvykle nabývá podoby kvantitativní statistické analýzy, jejíž přesnost a vypovídací schopnost se těsně odvíjí od kvality vstupních dat. Ne vždy jsou dostupná kvantitativní data nejoptimálnějším typem informace o realitě sídelního systému. Je nutné si uvědomit, že jakákoli kvantitativní analýza je pouze aproximací, zjednodušujícím modelem reality vytvořeným na základě omezených datových vstupů. Výsledky kvantitativního výzkumu je proto žádoucí doplnit o urbanistické, více kvalitativně zakotvené výzkumné postupy, tak aby byla posílena reliabilita (spolehlivost) a validita (hodnověrnost či platnost) celkové analýzy. Na druhé straně analýza urbanistické struktury se především zabývá způsobem využití území jednotlivých sídel, tj. urbanistickými funkcemi a jejich proporcemi a jejich vzájemnou polohou a z toho vyplývajících vnitřními vztahy (funkce produkční > < funkce rezidenční vč. základního zbavení > < funkce obslužné - veřejná vybavenost relaxace). Interakce mezi sídly vyplývají buď z nedostatečného rozsahu některých funkcí, zejména produkčních nebo obslužných nebo naopak jejich přebytku – nabídky. Důsledkem je doprava generovaná potřebou dosažitelnosti chybějících funkcí. Problém urbanistické analýzy je v tom, že nelze v měřítku jihomoravského kraje jednoduše porovnat urbanistickou strukturu jednotlivých sídel, zejména pak účely a intenzitu využití ploch, v kontextu s demografickými údaji. Územně analytické podklady jednotlivých obcí s rozšířenou působností (ORP), které by mohly podklady pro takovou analýzu připravit nejsou zpracovávány jednotně a jejich vypovídací hodnota je v tomto směru nízká.

V neposlední řadě je nutné zmínit ontologickou nejednoznačnost celé řady kategorií a fenoménů frekventovaných v sídelním výzkumu. V rámci analýzy sídelního systému jsou často uvažovány entity, jako je např. metropolitní areál, spádová oblast nebo migrační proud. Z hlediska ontologického se nejedná o reálně existující entity, nýbrž o analytické konstrukty či modely, skrze které je přibližována a strukturována složitá realita sídelní struktury a vztahů. Analyticky vymezované hranice vykazují často tzv. fuzzy charakter, tj. jsou neostré (nikoli však nepřesné), jejich vymezení má spíše stochastický (pravděpodobnostní) charakter.

1.2 VSTUPNÍ CHARAKTERISTIKA SÍDELNÍHO SYSTÉMU JMK

Jihomoravský kraj lze z hlediska sídelní struktury rozčlenit do několika subcelků, jejichž odlišné sídelní uspořádání vyplývá mj. z odlišných fyzicko-geografických podmínek a diferencovaného historického vývoje (viz kapitola 2).

Linie Znojmo – Brno – Vyškov pomyslně dělí JMK na orograficky členitější část systému Vysočina a část karpatskou, resp. panonskou zahrnující jak oblast Středomoravských Karpat (a výběžky Slovensko-moravských Karpat), tak i nížinné oblasti Dyjsko-svrateckého a Dolnomoravského úvalu (viz obr. 1.1). Ač je v současnosti vztah mezi fyzicko-geografickými podmínkami a prostorovým uspořádáním lidské společnosti relativně slabý, z hlediska historického vývoje sídelního systému patří reliéf (a klimát) mezi důležité formující faktory ovlivňující způsoby obhospodařování půdy, hmotné uspořádání sídel a trasování komunikačních linií. Současné rozložení populace v sídlech, resp. průměrná velikost sídel tyto faktory významně odráží.

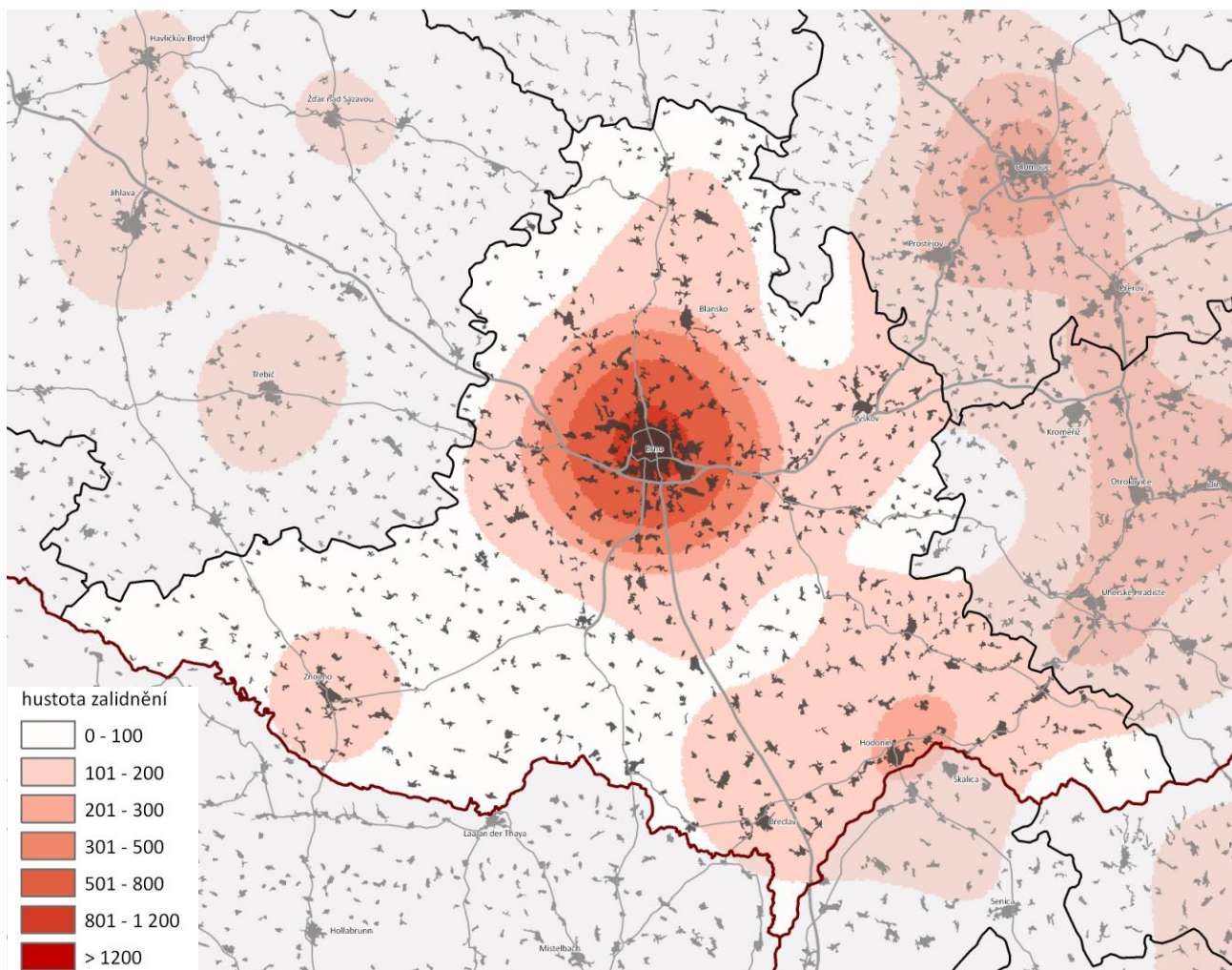
Obrázek 1.1 znázorňuje rozložení obyvatelstva v území JMK pomocí ukazatele hustoty zalidnění. Z obrázku je patrný výše zmiňovaný částečný vliv orografických podmínek na populační hustoty. Dominantním jádrem sídelního systému JMK je krajské město Brno situované v centrální části JMK na rozhraní Brněnské vrchoviny a Dyjsko-svrateckého úvalu. Brněnský areál maximální hustoty zalidnění včetně výběžků ve svitavsko-svratecké ose, resp. ve směry na Vyškov je klíčovou koncentrací obyvatelstva v rámci JMK. Sekundární oblastí s vysokými hustotami zalidnění je pak území Dolnomoravského úvalu (a Kyjovské pahorkatiny) typické vyššími průměrnými populačními velikostmi sídel. Naopak mezi méně zalidněné části JMK patří zejména oblasti Vysočiny při západní krajské hranici.

Obr. 1.1: Obecná geografická mapa JMK.
Zdroj: vlastní zpracování, Corine Land Cover 2006

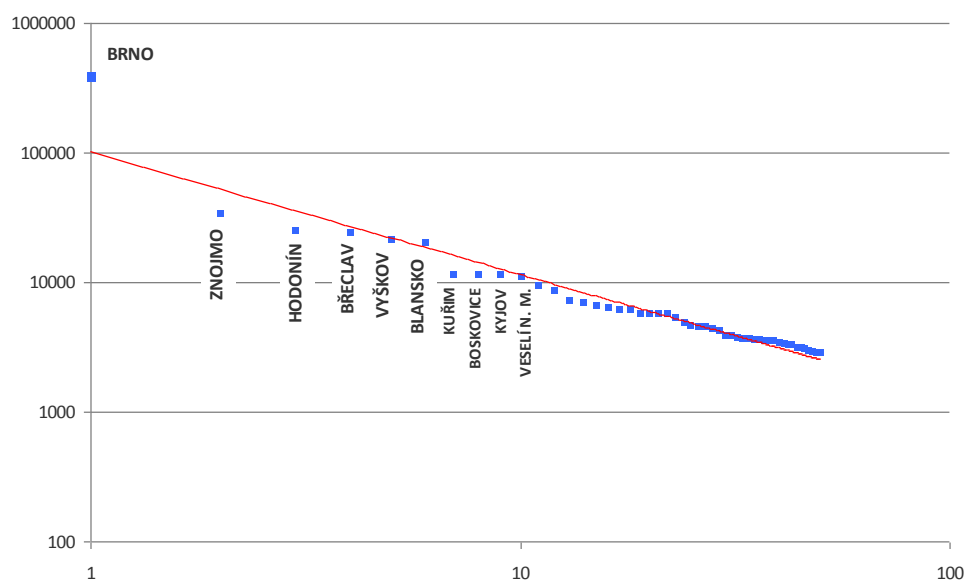

Úvodní informace o vertikální (morfologické) struktuře sídelního systému JMK vyplývají z obrázků 1.3 a 1.4. Ty znázorňují tzv. rank-size křivku zachycující 50 největších obcí JMK seřazených dle velikosti. V teoretické situaci ideálně uspořádaného systému by měla být velikost největší obce rovna součtu velikostí 2., 3. a 4. největší obce v pořadí a současně rovna součtu velikostí 5., 6. až 13. obce. V logaritmickém měřítku os by tak měla mít křivka proložená body symbolizujícími jednotlivé obce podobu přímky. Z obou obrázků je patrné, že toto normativní ideální uspořádání nepopisuje sídelní strukturu JMK. Jihomoravský sídelní systém se vyznačuje vysokou dominancí Brna, ať už ve smyslu populační či pracovní velikosti. Naopak města na 2. a 3. místě pořadí jsou v tomto pohledu analýzy spíše velikostně podhodnocená.

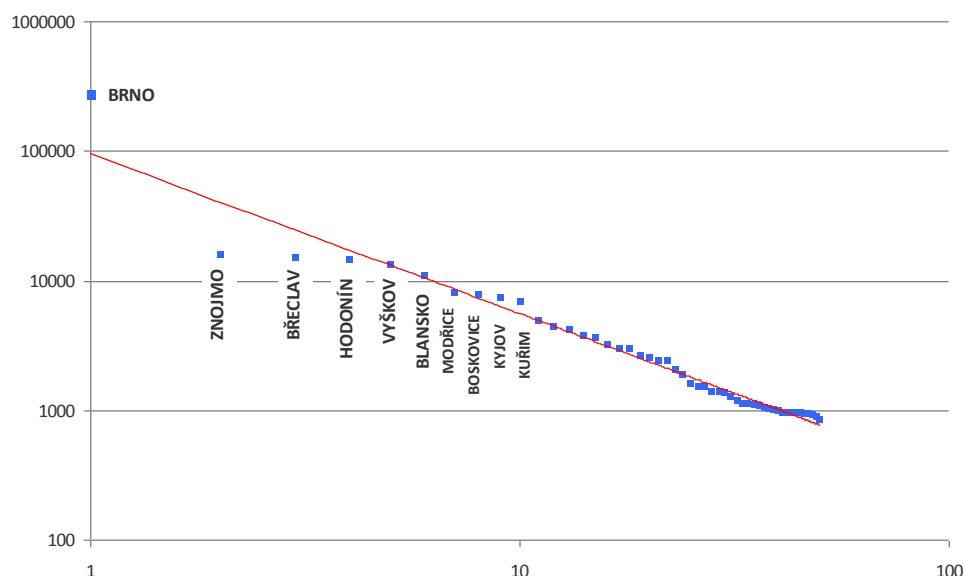
Obr. 1.2: Hustota zalidnění území JMK
Zdroj: GEOSTAT Population Grid 2006

Obr. 1.3.: Křivka velikostního pořadí největších 50 obcí v JMK (dle počtu obyvatel) v roce 2011
Zdroj: SLDB 2011

Obr. 1.4: Křivka velikostního pořadí největších 50 obcí v JMK (dle počtu obsazených pracovních míst) v roce 2011
Zdroj: MF ČR 2011

1.3 STRUČNÉ SHRUTÍ KAPITOLY 1

- Popis a analýza sídelní struktury zahrnují tzv. morfologických přístupy (akcentující výzkum velikostního uspořádání souboru sídel) a přístupy vztahové (preferující analýzu horizontálních vztahů mezi sídly), a to v kontextu historického i současného společenského vývoje.
- Výstupy sídelních analýz jsou závislé na zvoleném měřítku a použitých datových zdrojích; často mají pouze pravděpodobnostní (nedeterministický) charakter.
- Populačním jádrem sídelního systému JMK je širší brněnský metropolitní region, sekundární oblastí s vysokými hustotami zalidnění je pak území Dolnomoravského úvalu s vyššími průměrnými populačními velikostmi sídel.
- Jihomoravský sídelní systém se vyznačuje vysokou dominancí Brna, ať už ve smyslu populační či pracovní velikosti.

Použitá literatura a zdroje:

HAMPL, M. (2005): Geografická organizace společnosti v České republice: Transformační procesy a jejich obecný kontext. Praha.

údaje o počtu obsazených pracovních míst, MF ČR 2011
SLDB 2011